

MOLLA SADRA'DA CEBR VE İHTİYAR PROBLEMİ

Sedat BARAN*

Özet

Cebr ve ihtiyar meselesi İslam dünyasında dini kaygılardan ötürü şiddetli tartışmaların konusu oldu. Bir grup yaratmada tevhid ilkesi ve Allah Teala'nın varlık alemine mutlak hakimiyeti düşüncesine binaen cebriyyeci düşünceyi savunurken bir diğer grup da ilahi adalet düşüncesine binaen tefviz düşüncesini savundu. Molla Sadra bu iki düşünceyi delilleriyle açıklayıp eleştirdikten sonra Meşşai filozofların konu hakkındaki düşüncelerini açıkladı. Akabinde de "İlimde derinleşen yakın ehlinin görüşü" ünvanıyla yeni bir teori dile getirdi. Hz. Ali'nin "Ne cebr ve ne de tefviz vardır. Bilakis ikisi arası bir şeydir" sözünden esinlenerek dile getirilen bu teoriye göre görme fiili hem göze hem de nefse nispet verildiği gibi beşeri fiiller de hem Allah'a hem de insanoğluna nispet verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cebr, İhtiyar, İrade, Tefviz, Eşaire, Mutezile, Molla Sadra

Abstract

"The issue of obligation and free determination had been subject to polemics due to religious concerns. One group defended carbrriyya on the basis of the absolute sovereignty of God. While others argued the idea of indetermination in terms of divine justice. After explaining and critizing these thoughts, Molla Sadra gave explanation to the opinions of the Ash'arites on the subject. And then he formed the basis of a new theory called "theory of ahl-i yakin" while getting inspired by the words of Ali b. Ebu Talib who says "there is neither determination nor tawfiz, indeed it is between these" So to speak, human acts are related to both human beings and God."

Keywords: Obligation, Determination, Freedom, Ash'airete, Mu'tazilite, Mulla Sadra

1. Giriş

Cebr ve ihtiyar meselesi düşünce tarihi boyunca insanların zihnini meşgul eden problemlerden biri olmuş ve konu hakkında farklı ekol ve muhakkikler değişik düşünceler öne sürmüşlerdir. Birçok düşünür de konunun girift olmasından ötürü susmayı tercih etmiş ve bazen de bu alana girmeyi taraftarlarına yasaklamışlardır.¹ Molla Sadra birçok insanın bu problemi çözmeye çalıştığını ancak konunun zor ve girift

* Yrd. Doç. Dr., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi (baransedat@gmail.com)

1 Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali Meclisi, *Bihar'ul-Ervar'l-Câmta li-Düreri Ahbari'l-Eimmeti'l-Ethar*, Kitab Furuşiyeh İslamiyeh, Tahran 1354, c. 6, s. 110 ve Murteza Mutaharî, *Usul-i Felsefe ve Revîş-i Realizm*, Sadra, Tahran 1375, c. 3, s. 160

olmasından ötürü maksada ulaşamadığını ifade ederek şunları söylemiştir: “Bu konu zor ve önemli bir konudur. Çok az insan bunun hakikatine vararak bu geniş yolu aşmıştır. Bu hususta görüşler farklı, mezhep ve istekler kısım kısım ve algılar değişik olup insanların düşünceleri bulanıktır.”²

Bu konunun zor ve girift olmasının nedeni ilahi iradenin varlık alemindeki mutlak hakimiyetinin benimsenmesiyle insanın nasıl irade sahibi olabileceği problemini gündeme getirmesidir. Zira cebr ve ihtiyar meselesinin öznesi olan insanın fiillerinde ilahi iradenin etkisinin olmadığı söylenmesi tefviz düşüncesine, bu fiillerin tahakkukunda insanın hiçbir etkisinin olmadığı söylenmesi ise cebr düşüncesinin benimsenmesine neden olur. Bir tarafı Hak Teala diğer tarafı insan ile ilintili olan bu konunun ne ilahi hakimiyet ne de beşeri irade ile çelişmeyecek şekilde çözüme kavuşturulmasının herkesin altından kalkamayacağı zor bir problem olduğu da aşikardır.

Bütün bu zorluklara rağmen insanların eyleme döktükleri fiilleri özgür iradeleri ile mi yoksa bu fiilleri eyleme dökmek zorunda oldukları için mi yaptıkları soru ve problemine cevap bulmak amacıyla bazı düşünürler meydana çıkmışlardır. Yunanlı düşünürler arasında cebr ve ihtiyar meselesini düzenli bir şekilde ilk defa *Nikomakhosa Etik* adlı eserinde Aristo ele aldı.³ İslam dünyasında ise bu konu İslam'ın geldiği ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında gündemdedi. Allah Resulü (s.a.s) ile muhalifleri yani Yahudiler, Hristiyanlar ve Müşrikler arasında bu hususta tartışmalar olmuştur. Allah Resulü (s.a.s)'den sonra da bu tartışmalar devam etmiş ve bilhassa Müslümanların genel bir şekilde Eşari ve Mutezili diye iki gruba ayrılmalarına müteakip, konu yeni bir hal almış ve şiddetli tartışmaların öznesi olmuştur.⁴ Böylece İslam dünyasında “Mücebbire” denilen bir grup cebre inandı ve “Müfevveze” denilen bir diğer grup da insanın fiillerinde mutlak özgürlüğünü dillendirdi. İmamiye mütekellimlerinin ve Filozofların içerisinde olduğu bir grup da bu iki yol arasında başka bir yolu tercih etti.⁵

Dolayısıyla Molla Sadra'nın konu hakkındaki düşüncelerinin iyi anlaşılabilmesi açısından söz konusu her üç düşüncenin Molla

2 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, Mustefevi, Kum 1404, c. 6, s. 369

3 Muhammed Taki Caferi, *Cebr ve İhtiyar*, Muesese-i Tedvin ve Neşre Asar-ı Allame Caferi, Tahran 1377, s. 18

4 Muhammed Hasan Kadrđan Karameliki, *Nigah-ı Suvum bî Cebr ve İhtiyar*, Pejohuşgah-ı Ferheng ve Endişe İslami, Tahran 1384, s. 48-51

5 Eb'ul-Hasan Eşari, *Makalat'ul-İslamiyin*, el-Mektebet'ul-Asriye, Beyrut 1416 c. 2, s. 219, 220, 228 ve Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Muhassel'ul-Efkar*, Dar'ul-Kitab el-Arabi, Beyrut 1404, s. 280 ve Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risaleatun fî Halk'il-Amal)*, Bünyad-ı Hikmet-i İslami Sadra, Tahran 1389, c. 2, s. 305-306

Sadra'nın konuya yaklaşım tarzı esas alınarak incelenmesi gerekir. Bu yüzden bu makalede mevzu bahis düşünceler ana hatlarıyla ele alınacaktır.

2. Mücebbire veya Cebriyeci Düşünce

Cehm bin Safvan ve taraftarları ilahi kudret ve iradenin umumiyetini ve yaratmada tevhid ilkesini savunmak amacıyla salt cebre inandılar ve insanın eyleme döktüğü bütün fiillerinin Hak Teala'nın mahlûku olduğunu söylediler.⁶ Bu gruba göre Hak Teala, kulun yaratıcısı olduğu gibi iyi ve kötü bütün fiillerinin de yaratıcısıdır. Fiillerin tahakkukunda kulun hiçbir şekilde irade ve seçimi söz konusu olmamakla beraber ne tesir gücü ne de kesbetme gücü vardır.⁷ Fiillerin kullara nispeti de mecazdan başka bir şey değildir.⁸

Ebu'l-Hasan Eşari, Mutezile mektebinden yüz çevirdiğinde "Fiillerin yaratılması" inancını benimsedi. Ancak Cehm bin Safvan ve taraftarlarının savundukları salt cebr inancının kötü sonuçlarından kurtulmak için daha önce Hüseyin Neccar ve Dırar bin Amr tarafından dillendirilen "Kesb" nazariyesini benimsedi.⁹

Eşari mütekellimleri her ne kadar kesb teorisinin mahiyeti hakkında farklı görüşler öne sürmüş olsalar da genel anlamıyla kesbin Hak Teala'nın irade ettiği şeyin kul tarafından kesbedilip algılanması ve akabinde de bunun eyleme dökülmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Şeyh Ebu'l-Hasan Eşari, *el-Luma* adlı kitabında kesb hakkında şöyle demektedir: "Kesbin hakikati; İnsanın sahip olduğu hadis kuvvet vesilesiyle kesbettiği (kazandığı-algıladığı) şeyin vuku bulmasıdır."¹⁰ Buna göre insanın kesbinden kasıt Hak Teala vesilesiyle insanın fiillerinin yaratılması ve sudûrudur. Tabi insanın fiillerinin sadır olması hâdis olan kudret aracılığıyla ki, bu da ancak ilahi kudret ile mümkündür. Fiilin yaratılmasıyla mukarin/eşzamanlı olan bu hâdis kudretin yaratıcısı da yine Hak Tealadır.¹¹

Molla Sadra bu grubun görüşleri hakkında şunları söylemektedir: "Cebriyecilere göre varlık âleminde Allah'tan başka hiçbir müessir yoktur. O, yaratma ve icatta ortağa sahip olmaktan yücedir. İstedliğini yapar ve meşietine göre hüküm sürer. Hiçbir şey ilahi kazânın

6 Ali Rabbani Gülpayigani, *Kelami Mezhepler ve Fırkalar*, çev. Sedat Baran, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 213

7 Ahmed bin Halil Kadı Abdulcebbar, *Şerh'u Usul-il-Hamse*, Tsh: Abdulkarim Osman, Mektebetu Vehabiye, Kahire 2006, s. 324

8 Muhammed bin Yahya Lahici, *Mefatih'ul-İcaz, fi Şerh'i Gulşeni Raz*, Tsh: Muhammed Rıza Buzurgmehr Haliki, Zevar, Tahran 1371, s. 364

9 Ali Rabbani Gülpayigani, *Kelami Mezhepler ve Fırkalar*, s. 213

10 Eb'ul-Hasan Eşari, *El-Luma fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeygi ve'l Bida*, Şirket'u Musahime, Kahire 1995, s. 76

11 Muhammed Hasan Kadrđan Karameliki, *Nigah-ı Suvm bı Cebr ve İhtiyar*, s. 243

tahakkukunu değiştiremez. Hükmü ve fermanı için engelleyici yoktur. Fiilleri için suale tabi tutulmaz.”¹²

2.1. Cebriyye Düşüncesinin Eleştirisi

Salt cebr düşüncesine binaen eğer insan eyleme döktüğü fiillerinde tercihte bulunma hakkına ve yetisine sahip olmazsa ilahi peygamberler ve dinlerin gönderilmesinin, semavi kitapların inzalinin, hesap ve kitabın anlamı olmayacaktır.¹³

Ebu'l-Hasan Eşari'nin dile getirdiği kesb teorisine gelince öncelikle bunun müphem bir teori olduğunu belirtmemiz gerekir. Birçok düşünür bu iphamı gidermek için çabalamışsa da başarılı olamamıştır. Nitekim Kadı Abdulcebbar el-Mutezili, İbni Kayyum, Abdulkerim Hatib, İbni Davud ve Abdulrezzak Lahici gibi birçok düşünür bu özelliğinden ötürü kesb teorisinin mantıklı bir anlamının olmadığını söylemişlerdir.¹⁴

İkincisi her ne kadar kesb teorisinin ilk savunucuları kendilerini Cebriyecilerin karşısında konumlandırıyor ve düşüncelerini cebr ve ihtiyar arasında itidalli bir düşünce olduğunu dile getiriyorlarsa da bunun cebr düşüncesinden bir farkı yoktur.¹⁵ Zira bu düşünceye göre insan sadece fiilin vuku bulmasına neden olan kudretin mahallidir ve fiilin nedeni olan kudret de insanın kudreti değildir, Allah'ın kudretidir. Kudret ile eşzamanlı olma veya bunun mahalli olma failin özgür irade sahibi olmasına neden olmaz.¹⁶ Nitekim birçok Eşari muhakkik de bunu dile getirmiştir. Örneğin Fahreddin Razi bunun anlamsız bir isimden başka bir şey olmadığını, Ahmed Emin Mısri de kesb teorisinin cebr nazariyesinin yeni bir ismi ve cebr düşüncesinin yeni bir tanımı olduğunu söylemişlerdir.¹⁷

Molla Sadra, Cebriyye düşüncesinin eleştirisi hakkında şunları söylemektedir: “Kuşkusuz Cebriyye inancının gereksinimi; hikmeti batıl bilmek, sebepsiz tercihte bulunmak, akli önermelerde hüküm vermede akli bertaraf etmek, yaratıcının ispatına set çekmek ve düşünce kapısını kapatmaktadır. Bu düşünceye göre Allah'ın zulmetmesi ve yerinde olması gerekenleri yerine koymaması reva olduğu gibi Allah'ın

12 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risale-tun fi Halk'ül-Amal)*, c. 2, s. 306-307

13 Muhammed Bakır Mir Damad, *Müsnefat-ı Mir Damar (el-Eykazat)*, Encumen-i Asar ve Mefâkir-ı Ferhengi, Tahran 1381, c. 1, s. 257

14 Takiddin Hilli Hasan b. Ali İbni Davud, *Se Ercuze der Kelam, Vezaret-i Ferheng ve İrşad*, Tahran 1376, s. 68 ve Abdulrezzak Feyyaz Lahici, *Gevher-i Murad, Vezaret-i Ferheng ve İrşad*, Tahran 1372, s. 326 ve Ahmed bin Halil Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usûl'l-Hamse*, s. 364-366 ve Abdulkerim Hatib, *el-Kaza ve el-Kader*, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1400, s. 185

15 Hâc Molla Hâdi b. Mehdi b. Hâc Mirzâ Hadi Sebzevari, *Şerh'ul-Esma*, Tsh: Necefkuli Habibi, Daneşgah-ı Tahran, Tahran 1372, s. 338-339

16 Muhammed Hasan Kadrđan Karameliki, *Nigah-ı Suwum bı Cebr ve İhtiyar*, s. 251-252

17 Ali Rabbani Gülpayigani, *Kelami Mezhepler ve Firkalar*, s. 214

kıyamet gününde peygamberlere azap etmesi ve kâfirlere ikramda bulunması caizdir.”¹⁸

Cebriyeciler, Molla Sadra'nın da ifade ettiği cebr inancının gereksinimlerinden biri olan Allah'ın zalim olması probleminden kurtulmak için iyilik ve kötülüğün ancak şeriat ile bilineceği ilkesini dile getirdiler ki buna göre akıl tek başına iyiyi ve kötüyü ya da adaleti ve zulmü tanımaya muktedir değildir.¹⁹

2.2. Cebriyecilerin Delilleri ve Bu Delillerin İncelenmesi

Cebriyeci muhakkikler iddialarını ispatlamak için birçok delil zikretmişlerdir. Şimdi bunların en önemlileri ana hatlarıyla ele alınacaktır.

2.2.1. Yaratmada Tevhid: Yaratmada tevhidin gereksinimi varlık âleminde insanın fiilleri de dâhil vuku bulan ve zahir olan her şeyin yaratıcısının ve gerçek failinin sadece Allah Teala'nın olmasıdır. Buna binaen fiillerin eyleme dökülmesi hususunda insanın hiçbir rolü yoktur. Aksi durumda tek bir makdur için iki kadirin içtimaı yani tek bir fiil için iki failin içtimaı sorunuyla karşı karşıya kalırız ki bu da imkânsızdır.²⁰

Bu soruya cevap olarak kısaca şunlar söylenebilir: Varlık âleminde Allah'tan başka müstakil ve kendi zatına kaim bir yaratıcı yoktur ve yaratmada başka birinin iznine muhtaç değildir. Ancak insanın eyleme döktükleri her fiili onun izin ve feyzi ile eyleme dökerler. Felsefi bir ifade ile imkâni bütün varlıkların failiyetleri ilahi failiyetin boylamındadır. Bu yüzden bir fiil için iki failin içtimaı sorunu söz konusu değildir.²¹

2.2.2. İlahi Bilgi: Akli ve nakli delillere binaen Allah Teala varlık âlemini yaratmadan önce varlık âleminde vuku bulacak her şeyi önceden biliyordu. Hatta varlık âleminde vuku bulan her şey ilahi ezeli ilim hasebinde vuku bulmaktadır. Aksi durumda, yani vuku bulan şeylerin ilahi ilim hasebinde vuku bulmaması durumunda Allah'ın ilmi cehalete dönüşecektir ki, bunun da gereksinimi Allah Teala'nın diğer imkânî varlıklar gibi bir varlık olmasıdır. Dolayısıyla ilahi ezeli ilmin iktizasınca insanın bazı fiilleri yapması zorunlu bazı fiilleri de yapması muhaldir. Bu yüzden insanın özgür iradesinden bahsedilemez.²²

18 Sadruddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risale-tun fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 307-308

19 Hanna el-Fakhorive Halil el-Cer, *Tarihe Felsefe der Cihane İslam*, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1376, s. 149

20 Abdurrahman b. Ahmed b. İzzedin İci, *Kitâbü'l-Mevakıf*, Menşurat'ul-Şerif el-İslami, Kum 1370, c. 8, s. 148

21 Molla Muhsin Muhammed b. Şah Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî Feyz-i Kâşân, *İlm'ul-Yakin fi Usuli'd-Din*, Bidar, Kum 1358, s. 179-180

22 Abdurrahman b. Ahmed b. İzzedin İci, *Kitâbü'l-Mevakıf*, c. 8, s. 155

Cevap olarak kısaca şunlar söylenebilir: Öncelikle bu sorunun asıl nedeni ilahi ezeli ilmin taallukuna dikkat edilmemesidir. Zira insanın ihtiyarı ve iradi fiilleri, irade şartıyla ilahi ilme taalluk bulur. Yani Allah Teala ezelden irade sahibi varlıkların kendi özgür iradeleri ile fiillerini eyleme döneceğini örneğin muvahhit bir insanın özgür iradesi ile muvahhit olacağını ve mülhit bir insanın da özgür iradesi ile mülhit olacağını bilir. İkincisi ilahi ezeli ilim de cebr nedeni değildir. Aksi durumda Allah Teala'yı da mecbur fail ve yaratıcı bilmemiz gerekir.²³

Molla Sadra bu problemin cevabında şunları söylemektedir: “İlahi ilim her ne kadar fiilin sudur sebepleri silsilesinde yer alsın da ilahi ilmin gereksinimi insanın fiillerinin insanın kudret ve iradesiyle vuku bulmasıdır. Zira insanın irade ve kudreti de söz konusu fiilin sebepler silsilesinin içinde yer alır.”²⁴

2.2.3. Kaza ve Kader: İnsanın fiillerinde mecbur olduğunu ispatlamak için Cebriyecilerin öne sürdükleri delillerden biri de taallukunu zorunlu kılan ilahi ilmi kazadır. Bu düşünceye göre varlık âlemindeki her şey ilahi kazaya göre düzenlenmiş olup tahakkuku kaçınılmazdır. Dolayısıyla fiilin yapılmasının veya terkinin faile nispeti eşit değildir ve failin fiilde hiçbir etkisi yoktur.²⁵

Yukarıda açıklanan ilahi bilginin cebr nedeni olması problemi ile kaza ve kaderin cebr nedeni olması sorunu arasındaki temel fark şudur: İlahi ezeli ilimde ilahi ilim tek başına varlık âlemindeki olay ve olguların nedenidir. Kaza ve kader meselesinde ise, kaza ve kader kendi içinde ilahi ilmi barındırmakla beraber ilahi hükmü ve olayların kesinlik kazanmasını da ifade eder.²⁶

Bu sorunun cevabında da şunlar söylenebilir: Cebriyeciler kaza ve kader meselesini doğru yorumlamadıklarından bu meselesinin cebr sebebi olduğu kanaatine vardılar. Öncelikle kaza ve kader her şeyin kendisine has illetler vesilesiyle yaratılmasına taalluk bulmuştur. Bu illetlerden biri de insanın özgür iradesidir.²⁷ Nitekim Sadracı Filozoflardan biri olan Allame Tabatabai “İnsan iradesi yeterli illetin son cüz’üdür.” demektedir.²⁸ Yani fiilin sudurunun zarureti insanın iradesine bağlıdır ve iradenin olmaması durumunda fiil tahakkuk etmez.²⁹

23 Cafer Subhani, *Cebr ve İhtiyar*, Muesese-i İmam Sadık, Kum 1387, s. 88-89

24 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 386

25 Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Tefsîr-ul-Mizan*, Farsça çev. Seyyid Muhammed Bakır Musevi, Muhammedi, Tahran 1349, c. 21, s. 362-367 ve Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzi, *el-Mebahisü'l-Mesrikiyye fi İlmî'l-İlahiyyat ve't-Tabiiyyat*, Dar'ul-Kitab'ul-Arabî, Beyrut 1410, c. 2, s. 544

26 Muhammed Hasan Kadrân Karameliki, *Nigah-ı Suwum bî Cebr ve İhtiyar*, s. 323

27 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, 1404, c. 6, s. 382

28 Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim*, Dar'ul-İlm, Tahran 1350, c. 3, s. 166

29 Muhammed Hasan Kadrân Karameliki, *Nigah-ı Suwum bî Cebr ve İhtiyar*, s. 352-353

2.2.4. İlahi İradenin Kapsayıcılığı: Varlık âleminde tahakkuk eden hiçbir şey ilahi iradenin sınırları dışında değildir ve her şey ilahi irade ile meydana gelir. Nitekim muradın tahakkuku iradenin tahakkukundan sonra zorunlu ve kaçınılmazdır. Bu ilkeye göre insanın fiilleri bir olgu olarak Allah'ın muradıdır ve tahakkuku kendi zarfında zorunlu ve vaciptir. Zorunluluk ve vücubun gereksinimi de cebrdir. Yani insanoğlu fiillerinin tahakkukunda mecburdur.³⁰

Buna cevap olarak şu söylenebilir: Akli ve nakli deliller imkânî olgular ünvanıyla beşeri fiillerin ilahi irade ve kudrete taalluk ettiğini dillendirir. Ancak her şeyden önce ilahi iradenin hangi şekilde neye taalluk ettiğinin incelenmesi gerekir. Eğer ilahi irade insanın fiillerine hiçbir şart ve kayıt (irade ve özgürlük) olmadan taalluk ederse bu durumda ilahi iradenin kapsayıcılığı cebr sebebi olur. Ama eğer ilahi irade seçme ve özgürlük gibi belli bazı şart ve kayıtlarla insanın fiillerine taalluk ederse bu durumda ilahi iradenin kapsayıcılığı cebr sebebi olmamakla beraber bilakis özgür iradenin de dayanağı olur.³¹

3. Tefviz veya Salt Özgürlük Düşüncesi

İslam düşünce tarihinde Cebriyecilere karşı insanın özgür iradeye sahip olduğunu savunan bir grup vardı. Kendilerine Kaderiyye denilen bu grubun öncüleri olan Ma'bed Cüheyri, Gaylan Dimeşki ve Ca'd bin Dirhem sahabelerin son dönemlerinde insanın özgürlüğü meselesini eksene alan bir çalışmanın içine girdiler.³² Nitekim Mutezili mütekellimler³³ de insanın fiillerindeki tefviz düşüncesini bu gruptan almıştır.³⁴

Molla Sadra bu grubun görüşlerini şu ifadelerle açıklamaktadır: "Tefviz ehline göre Allah kulları yaratmış ve onları bazı fiilleri yapmaya muktedir kılmış ve kendilerine ihtiyar vermiştir. Dolayısıyla onlar fiili yapmada irade ve istek sahibi olup müstakildirler."³⁵

Mutezile mezhebinin kurucusu Vasil bin Ata da konu hakkında şunları söylemektedir: "Kul hayrın ve şerrin, iman ve küfrün, sevap

30 Cafer Subhani, *Cebr ve İhtiyar*, s. 103

31 A.g.e, s. 113

32 Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *el-Fark Beynel-Firak*, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1417, s. 187 ve 190

33 Her ne kadar Mutezililer mutlak özgür irade taraftarları olarak bilinse de genellikle Eşairi düşünürler tarafından Mutezililere bu nispet vermiş ve bunun için de kaynak zikretmemişlerdir. Ancak Mutezilenin meşhur düşünürlerinden biri olan Kadı Abdulcebbar'ın *Usul'ul-Hamse* ve *el-Muğni* adlı iki kitabının yakın zamanda basılması bu iddiaların doğruluğunu zan altında bırakmıştır. Bu hususta en fazla bazı Mutezililerin tekvin dışında Allah'a ihtiyaç duyulmaması ve insanın mutlak özgürlüğü anlamını ifade eden tefvizi kabul ettiklerini söyleyebiliriz. (Cafer Subhani, *Cebr ve İhtiyar*, s. 359-362 ve Muhammed Hasan Kadrđan Karameliki, *Nigah-ı Suvm bı Cebr ve İhtiyar*, s. 97-106)

34 Zühdi Hasan Carullah, *el-Mutezile*, el-Ehliyet'u Lilneşr vel-Tuzi, Beyrut 1974, s. 8-9

35 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzi Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risal-etuñ fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 305-306

ve günahın failidir. Bundan ötürü karşılığını görecektir. Allah, kulu bütün bunları işlemeye güç yetirecek şekilde yaratmıştır.”³⁶

Bu grubun inancına göre Allah Teala, insanı yarattıktan sonra fiillerini eyleme dökmesi için gerekli ve yeterli kudreti insana vermiştir. Bu yüzden insan bütün fiillerinin tek failidir. Özgür iradesi ile fiillerini eyleme döker ve fiillerinin tahakkukunda Allah Teala'ya da ihtiyacı yoktur. Yani Cebriyecilerin iddia ettikleri gibi insanın fiillerinin yaratıcısı Allah Teala değildir, bilakis insanın kendisidir.³⁷ Diğer bir ifade ile ilahi iradenin müdahalesi sadece âlemin tekvini ile sınırlıdır ve varlık âlemi ilahi irade ile yaratıldıktan sonra kendi tabiatı hasebince hareket eder. Bu, bir mühendis tarafında tesis edilen bir fabrikaya benzer ki mühendisin etkisi sadece ilk gün fabrikayı yapmakla sınırlıdır. Daha sonra fabrika kendi kendine çalışır.³⁸

Bununla birlikte insan bazen kötü işler yapar ve başkalarına zulmeder.³⁹ Eğer Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı olursa bu fiillerin Allah'a nispet edilmesi gerekir. Oysa Allah salt iyilik olmakla beraber iyiliğin de kaynağıdır.⁴⁰

Tefviz taraftarları fiillerin eyleme dökülmesi hususunda insanın özgür olmaması durumunda uhrevi ödül ve cezanın, peygamberlerin gönderilmesinin, iyilik ve kötülüğün anlamsız olacağını; bu sebeple hiç kimsenin fiillerinden ötürü kınanmasının ya da övülmesinin söz konusu olmayacağını söylemişlerdir.⁴¹

3.1. Tefviz Düşüncesinin Eleştirisi

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşıldığı üzere tefviz taraftarları daha çok dini kaygılardan ötürü insanın mutlak özgürlüğünü savunmuşlardır. Zira bunlar, insanın fiillerinin failinin Hak Teala olması durumunda kötü fiillerin zorunlu olarak Allah'a nispet verileceği ve bununla birlikte Allah'ın adil olamayacağı ve adalet sıfatının düşeceği endişesi ile tefviz düşüncesini dillendirmişlerdir.⁴²

Öncelikle tefvizcilerin delilleri her ne kadar insanın eyleme döküğü fiillerin kendisine mensup olduğunu ispatlasa da bu deliller ilahi iradenin insanın fiillerinde hiçbir etkisinin olmadığını ispatlamamakta-

36 Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1975, c. 1, s. 47

37 Ebü Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *el-Fark Beynel-Firak*, s. 113

38 Muhammed Bakır Şeriatî Sebzevari, *Tahrir-i ber Usul-i Felsefe ve Revş-i Realizm*, Butsan-ı Kitap, Kum 1387, c. 3, s. 185

39 Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. 1, s. 45.

40 Sadruddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 376

41 Mesud bin Ömer Taftazani, *Şerh'ul-Akaid il-Neseftiye*, Mektebet'ul-Ezheriye lil-Teras, Kahire 1421, s. 80 ve Abdurrahman b. Ahmed b. İzzedin İci, *Kitâbü'l-Mevakıf*, c. 8, s. 154

42 Ahmed bin Halil Kadı Abdulcebbar, *Şerh'u Usul-il-Hamse*, s. 345

dır. Nitekim akli ve nakli delillere binaen Allah Teala kayyumi ihataya sahiptir. İnsanın fiillerini de kapsayan bu ihatanın inkarı olan tefviz düşüncesinin gereksinimi dini metinlerde şirk addedilen ve yaratmada tevhid ilkesi ile çelişen düalizmin benimsenmesidir.⁴³ Molla Sadra bu hususta şunları söylemektedir: “Tefviz ehli, akidelerinin gereksinimi olan fiillerin hakiki icadında Allah için şerik ispatlama meselesinden gafil olmuşlardır. Kuşkusuz bu amel, putları Allah'ın nezdinde sefaatçi kılmaktan daha kötüdür.”⁴⁴

İkincisi, fiillerin insana nispet verilmesi insanın bu fiillerin mutlak ve tek faili olduğu anlamında değildir. Çünkü varlık âlemindeki her olay ve olgunun tahakkuku belli bazı illet ve sebeplere bağlıdır ve bu illetlerin yokluğu söz konusu olay ve olguların yokluğuna neden olur. İnsanın özgür iradesi ile eyleme döktüğü fiiller de bundan müstesna değildir. Nitekim insanın iradi fiillerinin südüründe birçok eksik illet rol oynar. Bu eksik illetlerden bazıları insanın kudreti dâhilinde olan iradi illetler, bazıları da dış etkenler misali insanın iradesi dışında olan icbari illetlerdir. Ancak bu illetlerin bir araya gelmesiyle fiilin tahakkunun yeterli illeti oluşur. Böylece fiil zorunluluk seviyesine ulaşır ve südürü zorunlu hale gelir. Dolayısıyla insan eyleme döktüğü fiillerinin yegâne faili değildir. İnsanın iradesi bu illetler zincirinde sadece bir illet ve bazı düşünürlerin ifadesiyle yeterli illetin son cüz'üdür.⁴⁵

Üçüncüsü, felsefede ispatlandığı üzere Hak Teala zatı itibarıyla bütün yönleriyle Vacib'el-Vücuttur. Eğer bir açıdan varlığı belli bazı şartlarla kayıtlandırılırsa zatı itibarıyla Vacib'el-Vücut olamayacaktır. Bu yüzden ilahi kudret, meşiet ve irade, sadece tekvini olarak insanın yaratmasıyla sınırlı olur ve insanın eylemleri gibi bazı fiiller de bu kudret, meşiet ve irade dairesinin dışında yer alırsa yukarıda ifade edildiği üzere Hak Teala “Vacib'el-Vücut bil-zat” olamayacaktır.⁴⁶

Yine felsefede ispatlandığı üzere bir şeyin illetinin illeti o şeyin de illetidir. Yani Hak Teala yaratıcısı ünvanıyla insanın illeti olduğu için insanın yaptığı ve illeti olduğu fiillerin de doğal olarak illetidir. Ancak daha sonradan açıklanacağı üzere insanın failiyyeti ilahi failiyyetin boylamındadır.⁴⁷

43 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 376-377

44 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefî (Risalatun fî Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 306

45 Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Nihayet'ul-Hikme*, Farsça çev. Ali Şirvani, Defter-i Tebliğat-ı İslami, Kum 1378, c. 2, s. 28-29 ve Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Bidayet'ul-Hikme*, Farsça çev. Ali Şirvani, Dar'ul-Ulum, Kum 1377, s. 169

46 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyye fî'l-Menâhici's-Sülûkiyye*, Metbuatı Dini, Kum 1388, c. 1, s. 137-138 ve Gulam Hüseyin İbrahimi Dinani, *Keval-i Kulliyeye Der Felsefe İslami*, Pejohişgah-ı Ulume İslami, Tahran 1393, c. 1, s. 440

47 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 373-374

3.1.1. Ma'lulün İlete İhtiyacının Ölçütü: Tefviz taraftarlarının insanın mutlak özgürlüğünü savunmalarının felsefi arka planı onların ma'lulün illete olan ihtiyacının ölçütünü ma'lulün hudusu bilmeleliydi. Buna göre mümkün varlık önceden olmayıp sonradan mevcut olmayı ifade eden hudus sıfatına sahip olduğu için illete ihtiyaç duymaktadır.⁴⁸ Allah Teala ise ezeli ve ebedi yani zatı itibarıyla kadim olduğu için illete muhtaç değildir ve her hadisin de illetidir. Ancak hadis sıfatına sahip mümkün varlık ihtiyacı olan varlık feyzini kadimden aldıktan sonra ihtiyacı bertaraf olur ve vacibe olan ihtiyacı biter.⁴⁹ Hatta eğer fail yok olsa bile ma'lulü baki kalır. Nitekim binayı yapan ustanın ölmesi binanın kendisine zarar vermez.⁵⁰ Buna binaen insan sadece yaratılıştta Allah'a muhtaçtır ve ilahi feyz vesilesiyle varlık âlemine ayak bastıktan sonra bekası hususunda kimseye ihtiyacı yoktur. Zira fiil faile bağlı olduğundan eğer insanoğlu bekasında ve varlığının devamında da illete muhtaç olursa fiillerini eyleme dökmesi hususunda bağımsız olamaz ve fiili kendisine nispet verilemez.

Molla Sadra bu düşüncenin eleştirisi hususunda şöyle demektedir: "Hudus varlığın niteliğidir. Bu yüzden hudus zatı itibarıyla varlıktan, varlık da icaddan, icad ise ihtiyaçtan ve ihtiyaç da illetten sonra gelir. Dolayısıyla eğer hudus ihtiyacın illeti olursa bir şeyin kaç aşamada kendi zatına mukaddem olması gerekir ki bu da imkansız ve batıldır."⁵¹

Molla Sadra'dan önceki Müslüman filozoflar ise ma'lulün illete ihtiyacının ölçütünü ma'lulün imkân sıfatına sahip olmasından biliyorlardı. Buna göre ister hadis ister kadim olsun mümkün bütün varlıkların nispetleri varlık ve yokluğa eşittir. Yani kendisi için ne varlık ve ne de yokluk zorunludur ve böylesi bir varlığın eşitlik haletinden çıkması için dışardan kendisine müdahale edecek bir illete ihtiyacı vardır.⁵²

Molla Sadra ise varlığın asaleti ilkesine inandığı için ma'lulün illete ihtiyacının ölçütü meselesinde kendisinden önceki filozofların dillendirdiği "imkân" sıfatını benimsemedi. Zira "imkân" varlık ve yokluk nispetine iktizası olmayan mahiyetin sıfatıdır ve mahiyetin asaleti düşüncesi ile uyum içindedir.⁵³ Ancak Molla Sadra mahiyetin zatı itibarıyla tahakkuk sahibi olmadığını ve sadece gölgevari arazi varlığı olduğunu ispatladı.⁵⁴ Akabinde de ma'lulün illete ihtiyacının ölçütü olarak

48 Muhammed Taki Misbah Yazdi, *Amużeş-i Felsefe*, Sazman-ı Tebliğat-ı İslami, Tahran 1313, c. 2, s. 30,

49 Cafer Subhani, *Ferhenge Akaid ve Mezahibe İslami*, Tevhid, Kum 1373, c. 4, s. 120

50 Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sinâ İbn Sina, *el-İşarat ve't-Tenbihat*, (Ba Şerh-i Hâce Nasreddin Tusî), Defter-i Neşre Kitap, Tahran 1403, c. 3 s. 68

51 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfârî'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 1, s. 207

52 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi Molla Sadra, a.g.e, c. 1, s. 217

53 Muhammed Taki Misbah Yazdi, *Amużeş-i Felsefe*, c. 2, s. 31

54 Sedat Baran, *Elli Müslüman Düşünür (Molla Sadra Maddesi)*, ed. Mustafa Tekin, Pınar Yayınları, İstanbul 2016, s. 390-391

“Fakr-i İmkân” yani mümkün varlıkların eksikliklerinden kaynaklanan zati bağımlılıkları düşüncesini dile getirdi. Buna göre mümkün varlıklar hem huduslarında ve hem de bekalarında illete muhtaçtırlar. Yani insanoğlu yaratışında Allah'a muhtaç olduğu gibi fiillerinin icadında da Allah'a muhtaçtır.⁵⁵

4. Filozofların Görüşü

Meşşai filozoflar insanın fiilleri konusunda ilahi iradeyi kabul edip beşeri iradeyi inkâr etmeden aynı şekilde beşeri iradeyi kabul edip ilahi iradeyi inkâr etmeden cebr ve tefviz problemini çözmek amacıyla Cebriyecilerden ve tefvizcilerden farklı bir yol önerdiler. Fakat Meşşai filozofların düşüncelerinin daha iyi anlaşılması için öncelikle öncül olarak iki konunun açıklanması gerekir.

4.1. Varlığın Vacip ve Mümkün Ayrımı: Filozoflar varlığı vacip ve mümkün olmak üzere ikiye ayırırlar. Buna göre vacip varlık varlığını başka bir yerden almayan zorunlu varlıktır. Bu zorunluluk da başka bir yerden ve dış etkenden kaynaklanan bir zorunluluk değildir. Bilakis varlığı hiçbir kayıt ve şartla sınırlı olmayan ve zati itibarıyla mevcudiyettir. Yani vacip olan varlık kendi zatına kaim olup mevcudiyetin de mısdağıdır.⁵⁶

Mümkün varlık ise zati itibarıyla varlık ve yokluk iktizasına sahip olmayan ve mevcut olmak için dış bir etken ve illete ihtiyaç duyan varlıktır. Buna binaen Vacib'el-Vücut olan Hak Teala dışındaki bütün varlıklar imkân sıfatına sahip mümkün varlıklardır.⁵⁷

4.2. el-Vahid Kaidesi: Birçok filozofun bedihi kabul ettiği ve illet ve ma'lulün türdeşliği ilkesi ile ilintili olan bu kaideye göre bütün yönleri ile yalın, vahit ve tek olan ve hiçbir açıdan kendisinde tekessür bulundurmayan varlığın ma'lulü de tek olmak zorundadır ki bu ma'lule ilk akıl, Muhammedi nur ve kalem gibi adlar verilmiştir.⁵⁸ İlk ma'lul olan birinci aklın, ikinci akıl ve birinci felek olmak üzere iki ma'lulü vardır. Bu silsile aynı şekilde içinde birçok illet ve ma'lul barındıran madde âlemine varıncaya kadar devam eder. Tabi illet ve malullerden müteşekkil bu silsile birbirinin paralelinde olmayıp boylamındadır.⁵⁹

Bu iki öncülün sonucuna göre imkân âlemi illet ve maluller âlemi- dir. Mümkün her varlığın kesinlikle bir illeti vardır ki bunlardan ba-

55 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Aklyyyeti'l-Erba'a*, c. 1, s. 218-219

56 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzi Molla Sadra, *Kitâbü'l-Meşâ'ir*, Bünyad-ı Hikmet-i İslami Sadra, Tahran 1381, s. 118

57 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Aklyyyeti'l-Erba'a*, c. 2, s. 299-300

58 Gulam Hüseyin İbrahîmi Dinani, *Kevid-i Kulliyeye Felsefe Der Felsefe İslami*, c. 1, s. 457

59 A.g.e, s. 451, 472

zıları hiçbir aracı olmadan direk bir şekilde, diğer bazıları da bir veya birden fazla illet aracılığıyla ilahi kudretten sadır olmuşlardır.⁶⁰ Dolayısıyla Vacib'el-Vücut olan Hak Teala bütün varlıkların illeti ve illet'ul-ileldir. Buna binaen Hak Teala ilk ma'lulü olan birinci akla veya Allah Resulü (s.a.s.)'in varlık nuruna nispetle aracısız ve yakın illettir. Diğer varlıklara nispetle de aracılı ve uzak illettir. Bu illetler de bir birinin paralelinde değil bir silsile ve zincir şeklinde birbirinin boylamındadır.

Molla Sadra filozofların görüşlerini şu ifadelerle açıklamaktadır: "Filozoflar ve Ehlibeyt mektebinin öncüleri diyorlar ki; mümkün varlıklar ilahi dergâhtan vücut feyzini kabul hususunda eşit değillerdir. Bazıları hiçbir aracı olmadan, bazıları bir aracı ve bazıları da birçok aracı vesilesiyle varlık feyzini alır. Bu, kabul edici olan mümkün varlıktan kaynaklanan kusur ve eksikliklerdir. Fakat Allah Teala'nın kudreti kemalin nihayetidir. Mümkün varlıklara imkanları ve farklı kabiliyetleri hasebince ve belli bir düzene göre varlık feyzi bağışlar."⁶¹

Dolayısıyla Hak Teala bütün illetlerin illeti olup sadece ilk ma'lul olan ilk akla nispetle yakın illet diğer varlıklara nispetle uzak illet hükmündedir. Buna göre insanın özgür iradesiyle eyleme döktükleri fiiller insanın ma'lulüdür ve insanlar bu fiillere nispetle yakın illet, Hak Teala da bu fiillere nispetle uzak illet hükmündedir. Bu yüzden insanın iradesi, ilahi iradenin boylamındadır. Yani insanın fiilleri hem insanın hem de Hak Teala'nın fiilleridir. Başka bir ifade ile Allah Teala insanın iradi fiillerinin südürünü aracısız bir şekilde olmasını irade etmemiştir. Yani Allah Teala, insanın iradi fiillerinin südürünü aracısız ve yakın illetinden istemiştir. Bu yüzden cebr problemi söz konusu değildir.⁶²

Molla Sadra filozofların bu düşüncelerini açıkladıktan sonra şunları söylemektedir: "Filozofların düşünceleri cebr ve tefviz ehlinin düşüncelerinden daha doğru, kötü sonuçlar açısından daha sağlıklı ve ilahi marifetlerin hakikatleri ile akait ilkeleri hakkında doğru görüşe sahip kimseler nezdinde hatadan daha uzaktır."⁶³

Tabi Molla Sadra her ne kadar filozofların görüşleri için bu güzel ifadeleri kullansa da bu düşüncenin bir tür cebr ve tefviz düşüncesinin terkihi olduğunu da dile getirmektedir. Zira filozoflar yakın illet ifadesi ile tefviz ve uzak illet ifadesi ile Cebriyyeci düşünceye yönelmişlerdir.⁶⁴

60 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risalatun fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 308

61 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâr'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 374

62 A.g.e, c. 2, s. 372

63 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risalatun fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 310

64 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâr'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 2, s. 376

5. Molla Sadra'nın Görüşü

Molla Sadra Hz. Ali'den nakledilen "Ne cebr ve ne de tefviz vardır. Bilakis ikisi arası bir şeydir."⁶⁵ sözünden esinlenerek "İlimde derinleşen yakın ehlinin görüşü" başlığı altında söz konusu probleme yine bir çözüm sunmuştur. Ancak bu nazariyenin de bazı öncülleri vardır ki bunlar aşağıda sırasıyla ve özet bir şekilde açıklanacaktır.

5.1. Varlığın Asaleti: Filozoflar mümkün her varlığın akli tahlil aşamasında vücut ve mahiyetin terkibinden meydana geldiğini söylemektedirler. Tabi nesnel âlemde bu terkip söz konusu değildir ve sadece zihni analizlerde mevcuttur. Bu terkiplerden biri olan vücut ispata ihtiyaç duymayan, her şeyden daha aşikar ve her şeyin kendisi vesilesiyle aşikar olduğu hakikattir.⁶⁶ Mahiyet ise nesnel varlığın ne olduğunu açıklayan, varlığın türünü belirleyen ve zat ile zatın mıs-daklarını aksettiren bir kavramdır. Molla Sadra'nın ispatladığı varlığın asaleti teorisine göre vücut; nesnel eserin kaynağı ve nesnel şeyin hakikati olduğu için asildir. Mahiyet ise itibaridir ve insan akli vesilesiyle intiza edilmiştir.⁶⁷ Buna göre varlıkların sahip oldukları bütün kemali sıfatlar vücuttan kaynaklanır. Mahiyet ise mümkün varlıkların sınırlarını izah eden kavramdan başka bir şey değildir.⁶⁸

5.2. Varlığın Yoğunluk Dereceleri (Teşkiki): Molla Sadra'ya göre varlık ortak anlamlı (müşterek-i manevi) bir kavramdır. Örneğin "İnsan mevcuttur" ve "Ağaç mevcuttur" denildiğinde yüklem olan mevcut (varlık) kelimesi her iki önermede de ortaktır. Farkları ve ihtilafları öznel olan insan ve ağaç kavramında gizlidir. Ancak mevcut (varlık) kavramı her ne kadar bütün varlıklara aynı anlamda delalet etse de nesnel bütün varlıklar farklı yoğunluk derecelerine sahiptirler. Örneğin voltları birbirinden farklı mesela biri elli diğeri yüz volt olan iki lamba göz önünde bulundurulduğu zaman bu iki lambanın hem ortak yönü hem de farklılıkları bu lambalardaki aydınlık ve nurdur. Yani bu iki lambadaki nurun şiddeti ve diğer bir ifade ile volt dereceleri farklılıklarına neden olmuştur.⁶⁹ Buna göre varlıklar şiddet ve noksanlıkları bakımından birbirlerinden farklıdırlar.⁷⁰ Vacib'el-Vücut, varlık yoğunluğu açısından varlık silsilesinin en üst mertebesinde ilk madde olan heyula da varlık yoğunluğu açısından varlık silsilesinin en alt mertebesinde yer alır.⁷¹

65 Ebû Cafer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyh, *el-İtikadat*, Muesese-i İmam Sadık, Kum 1371, s. 29

66 Sadrüddin Muhammed b. İbrahim eş-Şirâzi Molla Sadra, *Kitâbü'l-Meşâ'ir*, s. 118,

67 Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Bidayet'ul-Hikme*, s. 22

68 Cafer Subhani, *Cebr ve İhtiyar*, s. 430

69 Seyyid Muhammed Hamanei, *Molla Sadra ve Hikmet-i Mutealiye*, çev. Sedat Baran, Denge Yayınları, İstanbul 2006, s. 57-58

70 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şirâzi Molla Sadra, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 1, s. 340

71 Sedat Baran, *Elli Müslüman Düşünür (Molla Sadra Maddesi)*, ed. Mustafa Tekin, s. 390

Varlığın asaleti ve yoğunluk dereceleri (teşkiki) teorilerine göre varlık; eser, kemal ve fiiliyat ile aynı anlamı ifade eder. Bu yüzden varlık bir mertebede sahip olduğu eseri diğer mertebelerde de farklı şiddet dereceleri ile sahip olmak zorundadır. Örneğin Eğer Hak Teala ilim, kudret, hayat ve irade sahibi ise bu varlıksal eser daha zayıf bir şekilde imkânî varlıklarda da mevcut olacak ve bu sıfatlar gerçekten kendilerine nispet verilecektir.⁷²

5.3. Mümkün Varlığın Muhtaç ve Bağımlı Varlık Olması: Molla Sadra varlığı; müstakil ve bağımlı varlık olmak üzere ikiye ayırmıştır. Müstakil varlık ihtiyaçsızlığın kendisi ve kaynağı olup varlığı kendi zatına kaim olan varlıktır. Kelimenin tam anlamıyla Hak Teala'nın zat-ı mukaddesleri dışında hiçbir varlık müstakil varlığa sahip değildir.⁷³

Bağımlı varlık ise hem tekvinde hem de bekada bağımsız bir mahiyete sahip olmayan ve hakikati ihtiyaç ve bağımlılığın kendisi olan varlıktır. Bağımlı varlıklar önermelerde harfler misali tek başlarına tasavvur edilemezler. Varlıkları "İnsan vardır" önermesindeki "dır, dir" harfleri gibi sadece özne ile yüklem arasındaki irtibatı sağlamaktır. Özne ve yüklem kendisi ve cüz'ü olmadıkları gibi bu ikisinin dışında da değildir.⁷⁴

Bu yönüyle Hak Teala'nın zat-ı mukaddesleri dışındaki mülkten melekûta bütün imkânî varlıklar bağımlı varlıklardır ve Hak Teala'nın tecellilerinden birer tecellidirler.⁷⁵ Bu yüzden bağımlı varlıklar için dillendirilen her vasıf ve her hüküm gerçekten ve bil-zat bağımlı varlıkların vasıfları ve hükümleri değildir. Bilakis o mertebede tecellide bulunduğu için müstakil varlığın vasıfları ve hükümleridir.⁷⁶

Yukarıda zikredilen öncüllere binaen varlıklar farklı mertebeye ve derecelere sahip olmalarına rağmen onları birbirine bağlayan ilahi bir hakikat vardır ki o da zat-ı ilahidir. Bu zat-ı ilahi bütün mümkün varlıkların kendisine kaim olduğu yegâne müstakil varlıktır. Diğer varlıklar illete bağımlılığın kendisi olduğundan fiilleri de Hakk'a kaim ve mensuptur. Yani eyleme döktüğümüz fiiller bir taraftan gerçekten bizlere mensup iken bir taraftan da Allah'a mensuptur. Zira insan ilahi failliğin tecellilerinden bir tecellidir.⁷⁷

72 Fahrulsadat Alevi, *Pasukhay-ı Mutefavıt bı Mesele Cebr ve İhtiyar*, Pejuhiş-i Endişe Nuvin, sy. 32, s. 10

73 Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Nihayet'ul-Hikme*, c. 1, s. 109-110

74 Seyyid Muhammed Hamanei, *Molla Sadra ve Hikmet-i Mutealiye*, s. 64

75 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 2, s. 292

76 Fahrulsadat Alevi, *Pasukhay-ı Mutefavıt bı Mesele Cebr ve İhtiyar*, s. 10

77 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 378-379

Molla Sadra der ki: "Allah Teala bütün azameti ve yüceliğiyle varlıkların mertebesine nüzul eder ve fiillerini yapar. Bütün varlıklardan nihai şekilde münezze ve mücerret olmasına rağmen yeryüzü ve gökyüzü ondan arı değildir. Nitekim muvahhitlerin imamı, İmam Ali (a.s) buyuruyor ki: O birlikteliği olmadan bütün varlıklardır ve onlardan ayrı olmadan bütün varlıklardan gayıdır."⁷⁸ Başka bir yerde de şunları söylemektedir: "Nitekim varlıkta onun şanından başka şan ve onun fiilinden başka fiil yoktur. Dolayısıyla insandan sadır olan her fiil hakikatte onun fiili olmakla beraber eşref ve a'lâ bir şekilde hakikatten Allah'ın da fiilidir."⁷⁹

Molla Sadra bu açıklamalardan sonra fiillerin Allah'a nispet verilmesinin, bunların insandan sadır olmadığı ve insana nispet verilmeyeceği anlamına gelmediğini, bilakis fiillerin gerçek -mecazen değil- fiilinin insan olduğunu belirtir.⁸⁰

Yukarıdaki bu ifadelerin anlaşılmasında bir zorluk olduğu aşikârdır. Bu yüzden Molla Sadra, beşeri fiillerin -tefviz ve cebr taraftarlarının dile getirdikleri düşüncelerden farklı olarak- Hak Teala'ya intisabının anlaşılması için Allah Teala'nın fiillerinin, sıfatlarının ve zatının misali olan nefis meselesine dikkat çekerek şunları söyler: "Her duyu organı ve yetinin fiili o yetinin fiili olmakla beraber nefsin de fiilidir. Örneğin görmek gözün, işitmek de kulağın fiili olduğundan şüphe yoktur. Zira bu iki fiilin hiçbirinin cismin infiali olmadan tahakkuk bulmaz. Bunların aynı şekilde nefsin fiili olduğundan da şüphe yoktur... Yerinde ispatlandığı üzere nefis gören gözün ve işiten kulağın kendisi gibidir. Aynı şekilde elde tutma ve ayakta yürüme yetisidir. Nefis vesilesiyle alıcının eli alır, yol yürüyenin ayakları yürür... Nefis beden azalarının ve duyarlarının reisidir ve nefsin iradesi olmadan beden azalarından hiçbirinden fiil sadır olmaz."⁸¹

Molla Sadra'nın bu düşüncelerinin Meşşai filozofların düşüncelerinden farkı şudur: Meşşai filozoflara göre Allah Teala boylamsal bir intisap olan araçlar vesilesiyle insanın eyleme döktüğü fiillerinin uzak illeti ve failidir. İnsan da hiçbir aracı olmadan bu fiillerin yakın illeti konumundadır. Ancak Molla Sadra'ya göre görme eyleme nasıl ki hakiki bir şekilde hem göze ve hem de nefse nispet veriliyorsa insanın eyleme döktüğü bütün fiilleri de hiçbir aracı olmadan kendisine nispet verilmekle beraber yine hiçbir aracı olmadan Allah Teala'ya da nispet

78 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risale-tun fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 311

79 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, c. 6, s. 380

80 A.g.e, c. 6, s. 373

81 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risale-tun fi Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 316-317

verilmektedir. Buna göre yakın ve uzak illet kavramları bu konuda bir anlam ifade etmemektedir. Zira varlık âlemi bir bütün olarak Allah'ın mahlûkudur ve her daim onun feyzi ile müstefizdir.⁸²

5.4. İtirazlar ve Cevaplar: Molla Sadra'nın yukarıda açıklanan görüşlerine binaen insanın özgür iradeye sahip olduğunun kabul edilmesi durumunda bazı problemler ortaya çıkacaktır ki aşağıda bunlar ele alınıp cevaplandırılacaktır.

1- Felsefede ispatlandığı üzere varlık âlemindeki her şey gibi insanın iradesi de mümkündür. Her mümkün de vacip ile son bulur. Buna göre beşeri irade de ilahi iradeye müntesiptir. Dolayısıyla insanın irade etmesi kendi ihtiyarında değildir. Yani insanoğlu fiillerini irade edip eyleme dökmeye mecburdur.⁸³

Bu sorunun çözümünü için birçok düşünür farklı cevaplar vermiştir. Farabi, insan iradesinin menşeyini beşeri iradenin dışında arar ve eğer beşeri iradenin illeti insanın kendi iradesi olursa teselsül sorunu ile karşı karşıya kalacağımızı, bu yüzden insanın kendisi dışındaki bir irade yani ilahi irade vesilesiyle irade sahibi olmaya mecbur kaldığını ifade eder.⁸⁴

İbni Sina da insan iradesini dış etkenlere müntesip kılarak bu sorunu çözmeye çalışır. O, insan iradesinin belli bir illeti ve bu illetin de başka illetleri olduğunu yani dış etkenlerden kaynaklanan illetler silsilesine sahip olduğunu söyler ve bu illetler silsilesinin nihayetinde semavi illete bağlanmakla son bulacağını dile getirir. Buna göre beşeri irade ilahi iradenin ma'lulüdür. İnsanın eyleme döktüğü fiilleri de iradesinin ma'lulüdür.⁸⁵

Molla Sadra ise hocası Mir Damad'ın da bu konudaki düşüncelerini aktardıktan sonra bunları eleştirir ve söz konusu problemin çözümü için iradenin nefsin zati fiili olduğunu bu yüzden dış bir etkene ihtiyaç duymadan irade ettiğini ifade eder. Başka bir ifade ile Molla Sadra'ya göre irade, insan nefsinin doğrudan fiilidir ve nefis ilahi bağış olan faal kudreti ile fiilin tasavvuru, fiilin yararlı olduğu veya insandan zararı bertaraf edeceği tasdiki ve fiilin tahakkukuna iştiaç aşamalarından sonra kendi zatında iradeyi meydana getirir. Akabinde de insanoğlu hiçbir yere bağlı olmayan ve nefsin zati özelliği olan bu irade ile fiillerini eyleme döker.⁸⁶

82 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fî Esfârî'l-Akliyeyti'l-Erba'a*, c. 6, s. 86 ve 319

83 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *Mecmua-i Resail-i Felsefî (Risâletun fî Halk'il-Amal)*, c. 2, s. 406

84 Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Farabi, *Fusus'l-Hikem*, Bidar, Kum 1405, s. 61

85 Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sinâ İbn Sina, *el-Ta'likat*, Mektebetü'l-İlami'l-İslâmi, Kum 1404, s. 22,

86 Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadra, *el-Hükmetü'l-Müte'âliye fî Esfârî'l-Akliyeyti'l-Erba'a*, c. 6, s. 388 ve A.g.e, c. 4, s. 114

2- Molla Sadra'nın dillendirdiği teorinin benimsenmesi durumunda ilahi iradenin günah ve kötü işlerle ilişkisi problemi karşımıza çıkar. Zira Molla Sadra'ya göre Allah Teala ve insanın kendisi beşeri her fiilin gerçek failleridir. Bu yüzden tahakkuk bulan bütün günah ve kötü işlerin de gerçek faili ezeli ilahi iradedir. Yani kâfirin küfrü ve günahkârın günahı ilahi irade ile vuku bulmuştur.⁸⁷

Bu problemin cevabı için öncelikle ilahi iradeyi tekvini ve teşrii olmak üzere ikiye ayırmamız gerekir. Tekvini irade: Allah Teala'nın yarattığı bütün imkânî varlıkları kapsayan ve isteğinin fiilin tahakkukunu zorunlu kıldığı yaratma ve icat ile ilgili iradedir. Bu yüzden kendisine "varlıksal kevn" de denilen bu iradenin taalluk ettiği her şey kesinlikle vuku bulur. Teşrii irade ise Allah'ın insandan yapmasını ve sakınmasını istediği şeyleri kapsayan ama taalluk ettiği fiillerin tahakkukunu zorunlu kılmayan iradedir. Dolayısıyla yukarıda dillendirilen bu problemin öznesi ilahi teşrii iradedir.⁸⁸

Teşrii iradenin taalluk ettiği beşeri fiillere Hak Teala varlık verir. Varlık bahşetme hususunda Allah Teala için yalan ve doğru söz arasında hiçbir fark yoktur. O, doğru söze varlık bahşettiği gibi yalan söze de varlık bahşeder. Nitekim ilahi feyz, insanın özgür iradesi de dâhil olmak üzere varlık âleminde zuhur imkânı olan her yerde zuhur eder. Buna göre insanın doğruyu veya yalanı tercih etmesi kendi özgür iradesine bağlıdır. Bu yüzden ilahi feyz de bu yollarla zahir olur. Bu, yeşil şişeden geçtiği zaman yeşil, mavi şişeden geçtiği zaman da mavi olan güneş ışınlarına benzer. Elbette güneş bu ikisine nispetle illet hükmündedir ve yokluğu bu yeşil ve mavi ışıkların yokluğuna sebeptir. Ancak bunların sınırları ve kayıtları olan yeşillik ve mavilik güneş ışınlarından değil şişelerden kaynaklanır.

87 Ali Rabbani Gulpayigani, *İzah'ul-Murad fi Şerh-i Keşful-Murad*, Hovze İlmiye, 1382, s. 223-224

88 Gulam Hüseyin İbrahimi Dinani, *Maceray-ı Fıkri-i Felsefi Der Cihan-ı İslam*, Terhe Nu, Tahrân 1385, c. 3, s. 246-247

6. Sonuç

Tarih boyunca insanların zihnini kurcalayan cebr ve ihtiyar meselesi bir tarafı Hak Teala'nın mutlak hâkimiyeti, diğer tarafı da insanın fiilleri ile ilintili bir meseledir. İnsanın özgür iradeye sahip olması ile ilahi iradenin mutlak hâkimiyetinin birbiriyle çelişmeyecek şekilde çözümlenmesinin gerekliliği konu hakkında farklı ve zıt düşüncelerin dile getirilmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda İslam dünyasında da farklı düşünceler ortaya çıkmıştır.

Mücebbire veya Cebriyeciler yaratmada tevhid ilkesi, kaza kader, ilahi ilim ve ilahi kudret hakkındaki düşüncelerine binaen insanın özgür iradesini inkâr ettiler. Müfevveze veya tefvizciler ise Allah Teala'nın adaleti düşüncesine binaen insanın mutlak bir şekilde özgür olduğunu savundular. Meşşai filozoflar da ilahi hâkimiyetin beşeri irade ile çelişmeyecek şekilde birlikte var olabileceğini ispatlamak için "uzak ve yakın illet" meselesini gündeme getirdiler.

Molla Sadra farklı eserlerinde bu üç grubun da konu hakkındaki görüşlerini aktarıp delillerini zikreder. Akabinde de Hz. Ali'nin sözünden esinlenerek çerçevesini çizdiği kendi düşüncesini dile getirir. Buna göre insanın eyleme döktüğü bütün fiiller özgür irade ve ihtiyar şartı ile ilahi kudret ve iradenin taalluku olur. Yani Molla Sadra, fiilin tahakkukunda insanın özgür iradeye sahip olduğunu kabul etmekle beraber Allah Teala'nın mutlak hâkimiyetine binaen beşeri fiilleri Hak Teala'ya nispet verir. Tabi ilahi irade özgür irade şartı ile fiilleri eyleme dökmeye taalluk ettiği için bu intisap insanın özgür iradesini ortadan kaldırmaz.

Molla Sadra insanın eyleme döktüğü bir fiilin hem Allah'a hem de insana nispetinin anlaşılması için insan nefsinden örnek zikreder. Örneğin işitme fiili nasıl ki hem kulağa hem de nefse nispet veriliyorsa, beşeri fiillerin de aynı şekilde hem insana hem de Hak Teala'ya nispet verildiğini ifade eder.

KAYNAKÇA

1. Ahmed bin Halil Kadı Abdulcebbar, Şerh'u Usul-il-Hamse, Tsh: Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehebiye, Kahire 2006
2. Alevi Fahrulsadat, Pasukhay-ı Mutefavit bı Mesele Cebr ve İhtiyar, Pejuhiş-i Endişe Nuvin, sy. 32, ss. 163-178
3. Baran Sedat, Elli Müslüman Düşünür (Molla Sadra Maddesi), ed. Mustafa Tekin, Pınar Yayınları, İstanbul 2016
4. Bağdadi Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, el-Fark Beynel-Firak, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1417
5. Caferi Muhammed Taki, Cebr ve İhtiyar, Muesese-i Tedvin ve Neşre Asar-ı Allame Caferi, Tahran 1377
6. Carullah Zühdi Hasan, el-Mutezile, el-Ehliyet'u Lilneşr vel-Tuzi, Beyrut 1974
7. Dinani Gulam Hüseyin İbrahimi, Maceray-ı Fıkr-i Felsefi Der Cihan-ı İslam, Terhe Nu, Tahran 1385
8. Dinani Gulam Hüseyin İbrahimi, Kevoid-i Kulliye Felsefe Der Felsefe İslami, Pejohişgah-ı Ulume İslami, Tahran 1393
9. er-Râzî Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, el-EL-Mebahisü'l-Meşrikiyye fi İlmî'l-İlahiyyat ve't-Tabiiyyat, Dar'ul-Kitab'ul-Arabi, Beyrut 1410
10. er-Râzî Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, Muhassel'ul-Efkar, Dar'ul-Kitab el-Arabi, Beyrut 1404
11. el-Fakhori Hanna ve el-Cer Halil, Tarihe Felsefe der Cihane İslam, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1376
12. Eşari Eb'ul-Hasan, Makalat'ul-İslamiyin, el-Mektebet'ul-Asriye, Beyrut 1416
13. Eşari Eb'ul-Hasan, El-Luma fi'r-Reddi ala Ehli'z-zeygi ve'l Bida, Şirket'u Musahime, Kahire 1995
14. Farabi Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, Fusus'l-Hikem, Bidar, Kum 1405
15. Gülpayigani Ali Rabbani, Kelami Mezhepler ve Fırkalar, çev. Sedat Baran, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014
16. Hamanei Seyyid Muhammed, Molla Sadra ve Hikmet-i Mutealiye, çev. Sedat Baran, Denge Yayınları, İstanbul 2006
17. Hatib Abdülkerim, el-Kaza ve el-Kader, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1400
18. İbni Babeveyh Ebû Cafer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin, el-İtikadat, Muesese-i İmam Sadık, Kum 1371
19. İbni Davud Takiddin Hilli Hasan b. Ali, Se Ercuze der Kelam, Vezaret-i Ferheng ve İrşad, Tahran 1376
20. İbni Sina Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sinâ, el-Ta'likat, Mektebetü'l-İlami'l-İslâmî, Kum 1404
21. İbni Sina Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sinâ, el-İşarat ve't-Tenbihat, (Ba Şerh-i Hace Nasreddin Tusi), Defter-i Neşre Kitap, Tahran 1403
22. İci Abdurrahman b. Ahmed b. İzzedin, Kitâbü'l-Mevakif, Menşurat'ul-Şerif el-İslami, Kum 1370
23. Karameliki Muhammed Hasan Kadrdan, Nigah-ı Suvum bı Cebr ve İhtiyar, Pejohişgah-ı Ferheng ve Endişe İslami, Tahran 1384
24. Kâşânî Molla Muhsin Muhammed b. Şah Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî Feyz-i, İlm'ul-Yakin fi Usuli'd-Din, Bidar, Kum 1358
25. Lahici Muhammed bin Yahya, Mefatih'ul-İcaz, fi Şerh'i Gulşeni Raz, Tsh: Muhammed Rıza Buzurgmehr Haliki, Zevar, Tahran 1371

26. Lahici Abdulrezzak Feyyaz, *Gevher-i Murad, Vezaret-i Ferheng ve İrşad*, Tahran 1372
27. Meclisi Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali, *Bihar'ul-Envar'l-Câmia li-Düreri Ahbari'l-Eimmeti'l-Ethar, Kitab Furuşiyeye İslamiye*, Tahran 1354
28. Mutahari Murteza, *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim*, Sadra, Tahran 1375
29. Muhammed Bakır Mir Damad, *Müsnefat-ı Mir Damar (el-Eykazat)*, Encumen-i Asar ve Mefakhr-ı Ferhengi, Tahran 1381
30. Sadra Molla Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a*, Mustefevi, Kum 1404
31. Sadra Molla Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî, *Mecmua-i Resail-i Felsefi (Risaletun fi Halk'il-Amal)*, Bünyad-ı Hikmet-i İslami Sadra, Tahran 1389
32. Sadra Molla Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî, eş-Şevâhidür-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye, *Metbuatı Dini*, Kum 1388
33. Sadra Molla Sadrüddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şirâzî, *Kitâbü'l-Meşâ'ir, Bün-yad-ı Hikmet-i İslami Sadra*, Tahran 1381
34. Sebzevari Hâc Molla Hâdi b. Mehdi b. Hâc Mirzâ Hadi, *Şerh'ul-Esma*, Tsh: Necef-kuli Habibi, Daneşgah-ı Tahran, Tahran 1372
35. Sebzevari Muhammed Bakır Şeriatî, *Tahrir-i ber Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizm*, Bustane Kitab, Kum 1387
36. Subhani Cafer, *Ferhenge Akaid ve Mezahibe İslami*, Tevhid, Kum 1373
37. Şehristani Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dar'ul-Marifet, Beyrut 1975
38. Tabatabai Muhammed Hüseyin, *Tefsir'ul-Mizan*, Farsça çev. Seyyid Muhammed Bakır Musevi, Muhammedi, Tahran 1349
39. Tabatabai Muhammed Hüseyin, *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim*, Dar'ul-İlm, Tahran 1350
40. Tabatabai Muhammed Hüseyin, *Nihayet'ul-Hikme*, Farsça çev. Ali Şirvani, *Def-ter-i Tebliğat-ı İslami*, Kum 1378
41. Tabatabai Muhammed Hüseyin, *Bidayet'ul-Hikme*, Farsça çev. Ali Şirvani, *Dar'ul-Ulum*, Kum 1377
42. Taftazani Mesud bin Ömer, *Şerh'ul-Akaid il-Nesefiye*, *Mektebet'ul-Ezheriye lil-Teras*, Kahire 1421
43. Yezdi Muhammed Taki Misbah, *Amuzeş-i Felsefe*, *Sazman-ı Tebliğat-ı İslami*, Tahran 1313